

Copyright & Creative Commons:

The copyright of articles published in the *Journal of Legal Research* remains with the author(s). This journal is published as an open access publication, and all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). This license permits use, redistribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and the use is non-commercial in nature.

For more information, please refer to the journal's *Open Access Policy* page.

An Evaluation of Iran's Legislative Responses to Selected Financial Crimes in Light of the Clinical Model

Behzad Razavifard¹, Hossein Noormohammadi^{2*}

Abstract

A substantial proportion of Iran's prison population consists of individuals convicted of financial crimes, including theft and fraud. Several factors contribute to this problem, among them the ineffectiveness of the existing system of criminal sanctions. The clinical model of criminology proposes responses based on the offender's dangerousness and provides criteria for assessing both dangerousness and the appropriate response. This article examines the extent to which Iran's current legislative framework relies on clinical criteria in determining these two matters and considers the consequences of their application. The findings indicate that the assessment of dangerousness relies primarily on two criteria: the method of committing the offence and the persistence of offending within a specified period. Conversely, the absence of dangerousness is inferred from the lack of a legally significant criminal record and the application of a prescribed monetary threshold. These criteria, however, lack sufficient diagnostic reliability because they have been inadequately incorporated into legislation. For example, offenders with multiple previous convictions may not be classified as dangerous because their convictions do not constitute a legally significant criminal record. As regards criminal sanctions, although the legislation provides for certain alternative responses influenced by Lombroso's classical clinical model, which emphasizes the exclusion of offenders, legislative priority is given to imprisonment and supplementary incapacitating measures. Consequently, shortcomings in assessing dangerousness and selecting proportionate responses may result in occasional offenders receiving custodial sentences while persistent offenders are subjected to rehabilitative measures.

S.D.I.I.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research and Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.470231.2699

Received:
29 July 2024

Accepted:
28 September 2024

Published:
6 September 2026

1. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabaie'i University, Tehran, Iran.

Email: razavifard@atu.ac.ir

2. (*Corresponding Author) PhD Student in Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabaie'i University, Tehran, Iran.

Email: hosein.normohammadi96@gmail.com

Keywords: Legislative Responses; Clinical Model; Financial Crimes; Clinical Criteria; Dangerousness.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "Evaluation of the Legal Response System for Some Financial Crimes (in Clinical Pattern Measurement)", Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabaie'i University, Tehran, Iran.

Funding: The author(s) received no financial support (funding. Grants and sponsorship) for the research, authorship, and/ or publication of this article.

Author Contributions:

Behzad Razavifard: Methodology, Formal Analysis, Resources, Data Curation, Writing - Review & Editing, Supervision, Project Administration.

Hossein Noormohammadi: Conceptualization, Software, Investigation, Writing - Original Draft, Visualization.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Razavifard, Behzad & Hossein Noormohammadi. (2026). An Evaluation of Iran's Legislative Responses to Selected Financial Crimes in Light of the Clinical Model. *Journal of Legal Research*, 25(66), 171-201.

Extended Abstract

A substantial proportion of Iran's prison population consists of individuals convicted of financial crimes, including theft and fraud. Several factors contribute to this problem, one of the most important being the ineffectiveness of the existing system of criminal sanctions. Approaches to responding to crime have undergone significant changes throughout the history of criminal law and criminology. The ethical and utilitarian theories advanced by eighteenth-century philosophers, together with their emphasis on deterrence and relative disregard for the individual characteristics of offenders, were subjected to extensive criticism. These criticisms helped shift scholarly attention from the offence to the offender, laying the foundations for what is now known as criminology. From this perspective, offenders cannot be regarded as a homogeneous group exhibiting fixed and uniform criminal characteristics. Consequently, a uniform and undifferentiated approach to criminal sanctions cannot effectively prevent offending or interrupt the processes that lead to criminal behaviour. Criminologists therefore came to recognize the importance of individualizing criminal responses, both qualitatively and quantitatively, according to offenders' personal characteristics. This approach subsequently developed into what became known as the clinical model of criminology, which comprises two principal forms: the classical and modern clinical models. The classical model was influenced by the positivist school of criminology and its underlying assumptions, including biological determinism, whereas the modern model drew on the social defence school and its emphasis on the need for a plurality of responses to crime. The clinical model, which has been applied to various forms of criminal behaviour, proposes responses based on the offender's dangerousness as a means of addressing the challenges discussed above. It also claims to provide criteria for assessing dangerousness and determining an appropriate response. Such responses may take different forms and be applied under different conditions. They include default criminal sanctions and secondary, adjustable responses. Default sanctions refer to the penalties prescribed directly by the legislature for financial crimes, which are imposed within a specified qualitative and quantitative range unless one of the limited statutory exceptions applies. Secondary, adjustable responses, by contrast, are those provided by the legislature under specified circumstances that permit limited modifications to the prescribed range of punishment for financial crimes. Against this background, the present study examines which clinical criteria influence Iran's current legislative framework in determining an offender's dangerousness and selecting an appropriate response, and what practical consequences arise from their application. The findings indicate that, when determining the presence of dangerousness, the Iranian legislative framework relies primarily on two criteria: the method of committing the offence and the persistence of offending within a specified period. Conversely, when determining the absence of dangerousness, which constitutes a preliminary requirement for the application of certain leniency measures, the framework focuses on two other criteria: the absence of a legally significant criminal record and the application of a prescribed monetary threshold. These criteria, however, do not provide a sufficiently reliable basis for assessing dangerousness. Their limitations arise from their incomplete incorporation into

legislation and, in particular, the lack of clinical relevance of the monetary threshold as an indicator of dangerousness. Consequently, they do not provide an effective means of distinguishing between different categories of offenders. For example, under the existing statutory criteria, a substantial number of offenders with multiple previous convictions may not be classified as dangerous because those convictions do not constitute a legally significant criminal record. The study argues that, from the perspective of clinical criminology, such offenders may nevertheless fall within the four recognized degrees of dangerousness. Regarding the selection of criminal sanctions, the findings indicate that Iran's legislative framework reflects the influence of Cesare Lombroso's classical clinical model, particularly its emphasis on the exclusion and incapacitation of offenders. This orientation is reflected in the legislative priority accorded to imprisonment and supplementary incapacitating measures at the initial levels of response to financial crimes. Accordingly, deficiencies in assessing dangerousness, followed by the selection of responses that do not correspond to the offender's individual circumstances, may produce inappropriate outcomes. Occasional offenders who could benefit from rehabilitative or treatment-oriented measures may receive custodial sentences, while persistent offenders who are resistant to rehabilitative interventions and for whom incapacitation may be considered necessary may instead receive rehabilitative sanctions. The study thus identifies shortcomings in both the assessment of dangerousness and the selection of corresponding criminal sanctions within Iran's current legislative framework for financial crimes.

ارزیابی نظام پاسخ‌گذاری تقنینی ایران در قبال برخی جرائم مالی (در سنجه الگوی بالینی)

بهزاد رضوی فرد^۱، حسین نورمحمدی^۲

چکیده

بخش قابل توجهی از جمعیت کیفری مربوط به مرتکبین جرائم مالی از قبیل سرقت و کلاهبرداری است. این پدیده نامطلوب، محصول متغیرهای متعددی، از جمله ناکارآمدی نظام پاسخ‌گذاری است. الگوی بالینی در مواجهه با چنین شرایطی، پاسخ‌دهی مبتنی بر «حالت خطرناک» را پیشنهاد می‌نماید. این الگو مدعی در اختیار داشتن سنجه‌هایی برای تشخیص «حالت خطرناک» و «پاسخ مناسب» به آن است. مسئله پژوهش حاضر این است که نظام پاسخ‌گذاری فعلی در فرایند تشخیص این دو مفهوم، متأثر از کدام سنجه‌های بالینی است و این سنجه‌ها چه پیامدهایی داشته‌اند. بررسی‌ها نشان می‌دهد که در احراز حالت خطرناک، صرفاً به دو سنجه «شیوه ارتکاب جرم» و «تداوم مقید به زمان بزهکاری» متکی و در نفی حالت خطرناک نیز بر دو سنجه «فقدان سابقه مؤثر کیفری» و «نصاب معین مالی» متمرکز است؛ این در حالی است که سنجه‌های مذکور، به دلیل بازتاب ناقص تقنینی، کارکرد تشخیصی قطعی ندارند. به‌عنوان مثال تعداد قابل توجهی از بزهکاران، باوجود «سوابق متعدد»، اما «غیرمؤثر کیفری»، خطرناک محسوب نمی‌شوند. در بخش پاسخ‌دهی نیز با وجود پاسخ‌های متغیر ثانوی متأثر از الگوی کلاسیک بالینی لمبروزو و با محوریت حذف بزهکار، تقدم تقنینی با سطوح اولیه پاسخ، شامل مجازات‌های حبس و ناتوان‌کننده‌های تکمیلی است. بر این اساس در نظام پاسخ‌گذاری

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

DOI:
10.48300/jlr.2024.470231.2699

تاریخ دریافت:
۸ مرداد ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:
۷ مهر ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:
۱۵ شهریور ۱۴۰۵

۱. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

Email: razavifard@atu.ac.ir

۲. (*نویسنده مسئول) دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه

طباطبائی، تهران، ایران.

Email: hosein.normohamadi96@gmail.com

فعلی، به دلیل خطا در تشخیص حالت خطرناک و پاسخ متناسب با آن، این امکان وجود دارد که بزهکاران اتفاقی، پاسخ حبس و بزهکاران سرسخت، پاسخ‌های اصلاحی دریافت نمایند.

کلیدواژه‌ها: پاسخ‌های تقنینی، الگوی بالینی، جرائم مالی، سنجه‌های بالینی، حالت خطرناک.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «ارزیابی نظام پاسخ‌گذاری تقنینی در قبال برخی جرایم مالی (در سنجه الگوی بالینی)»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

بهزاد رضوی فرد: روش‌شناسی، تحلیل، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت، مدیریت پروژه.

حسین نورمحمدی: مفهوم‌سازی، استفاده از نرم‌افزار، تحقیق و بررسی، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، تصویرسازی.

تعارض منافع:

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

رضوی فرد، بهزاد و حسین نورمحمدی. (۱۴۰۵). ارزیابی نظام پاسخ‌گذاری تقنینی ایران در قبال برخی جرائم مالی (در سنجه الگوی بالینی). مجله پژوهشهای حقوقی، ۲۵(۶۶)، ۱۷۱-۲۰۱.

مقدمه

یکی از چالش‌های نظام عدالت کیفری، نرخ بالای جمعیت کیفری در جرائم شایع مالی از قبیل سرقت، کلاهبرداری و صدور چک غیرقابل پرداخت است. این پدیده علاوه بر اینکه به عنوان یک شاخص منفی در ارزیابی نظام عدالت کیفری مورد استناد قرار می‌گیرد، بخش قابل توجهی از توان ساختار قضایی را مستهلک نموده است، به گونه‌ای که امروزه سخن از میزان تاب‌آوری نظام عدالت کیفری و نهادهای تابعه آن مانند سازمان زندان‌ها به میان آمده است؛ بنابراین طبیعی است که این پدیده، در اولویت سیاست‌گذاری‌های جنایی قرار گیرد؛ اما رویکرد غیرکارشناسی نسبت به این پدیده نامطلوب، به آرمان سیاست جنایی یعنی کاهش جمعیت کیفری منتهی نگردیده است. یکی از رویکردهای آسیب‌شناختی به این معضل خودخواسته و خودساخته، معطوف به ارزیابی سطح کارآمدی نظام پاسخ‌گذاری، با استفاده از سنجه‌های الگوی بالینی است. تأکید بر سنجه‌های بالینی در ارزیابی نظام پاسخ‌گذاری بر این مهم استوار است که این الگوی جرم‌شناختی، بر پارادایمی عینی بنا شده است. از طرفی در پیشینه تحقیق نیز اثری که به طور مشخص به موضوع این پژوهش پرداخته باشد، مشاهده نگردید که این گزاره، اهمیت بحث در خصوص این موضوع را دوچندان نموده است. با تأکید و تحلیل داده‌های مقدماتی پیشین، لاجرم این سؤال به ذهن مخاطب خطور خواهد کرد که آیا پاسخ‌های پیش‌بینی‌شده قانونی در رابطه جرائم مالی، قادر به مواجهه مؤثر با سارقان و کلاهبرداران است؟ در این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه‌ای، پاسخ‌های حقوقی - تقنینی به این جرائم، به عنوان یکی از سطوح راهبردی در کنترل بزهکاری، تبیین، نقاط ضعف و قوت احتمالی آن بر اساس سنجه‌های بالینی شناسایی و پیشنهاد‌های مشخصی به منظور رفع خلأهای موجود ارائه گردیده است. لازم به ذکر است که در چهارچوب رویه‌های پژوهشی و با توجه به ضرورت تبیین مفاهیم، تشریح چالش و درنهایت ارزیابی وضع موجود و راهکارهای پیش رو، این تحقیق در سه بخش کلی ارائه خواهد شد. در بخش اول، الگوی بالینی، گونه‌ها و هنجارهای جرم‌شناسانه آن، به عنوان متغیر مستقل تحقیق تبیین خواهند شد و در ادامه، بخش دوم به استحصال و احصاء سنجه‌های گفتمان بالینی اختصاص خواهد یافت. درنهایت بخش سوم به کیفیت اثرپذیری نظام پاسخ‌گذاری از گونه‌های بالینی، پیامدهای آن و راهکار برون‌رفت از شرایط موجود اختصاص یافته است.

۱- گونه‌های الگوی بالینی

گفتمان اخلاق‌محور و فایده‌گرایی فلاسفه قرن هجدهم و رهیافت مبتنی بر بازدارندگی آنان که با بی‌توجهی آشکار به شخصیت بزهکار شناخته می‌شود (بکاریا، ۱۳۹۷: ۳۰)، با انتقادات گسترده‌ای مواجه شد و زمینه انتقال تمرکز مطالعاتی را از جرم به مجرم با عنوان امروزی

جرم‌شناسی فراهم نمود. در این گفتمان، بزهکاران کلیشه‌های ثابت و پایدار جنایی محسوب نمی‌شوند و الگوی یکسان پاسخ به جرم، قادر به مهار آنها نیست، لذا اصل فردی شدن پدیده جنایی و تفرید کیفی - کمی پاسخ‌ها، مورد توجه قرار گرفت. این روش مطالعاتی که بعدها به الگوی بالینی مشهور شد (نجفی ابرندآبادی و هاشم‌بیگی، ۱۳۹۰: ۶۶)، به جهت کارکردی و پیامدهای انتظاری، از گونه‌های کاربردی و از حیث قدمت رهیافت مطالعاتی آن، از قدیمی‌ترین گونه‌های جرم‌شناسی است (جزایری و قاعدی، ۱۴۰۱). خاستگاه این روش مطالعاتی، به علوم پزشکی بازمی‌گردد. در این دوره، غلبه گفتمان علوم تجربی و تقارن آن با تحولات حقوق جنایی، به پزشکی شدن جرم^۳ و انحراف انجامید. الگوی بالینی مدعی در اختیار داشتن هنجارهای جرم‌شناسانه‌ای است که به‌مثابه ابزاری عینی، در جهت ارزیابی شخص بزهکار و فهم خصوصیات منحصربه‌فرد وی عمل خواهد کرد و کاربست این داده‌ها، در تشخیص پاسخ مناسب و درنهایت درمان بزهکاران مؤثر خواهد بود. با گذشت زمان و تحولات اجتناب‌ناپذیری که در مبانی و نگرش این قلمرو مطالعاتی پدید آمد، گونه‌های متعددی از الگوی بالینی با هنجارها و کارکردهای متفاوت ظاهر شد که در مبحث آتی هر یک از این‌گونه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۱- گونه کلاسیک

مطالعات جنایی با محوریت متغیرهای زیستی و آناتومیکال بزهکاران، قدمت چند صدساله را تجربه کرده است. جوزف گال با تأکید بر آناتومی جمجمه بزهکاران بر ناهنجاری‌های ظاهری ناشی از رشد نامعمول مغز و ارتباط آن با برخی از جرائم اصرار داشت (اوبراین و یار، ۱۳۹۴: ۳۰-۳۱). برتیلون فرانسوی نیز خصوصیات زیستی و بیومتریک بزهکاران را مورد توجه قرار داد (نادری و قزوینه، ۱۴۰۱: ۶۳۳). اما قالب اقدامات انجام‌شده به دلیل فقدان ساختار منسجم پژوهشی و جامعه آماری محدود، هیچ‌گاه به یک الگوی مطالعاتی نظریه‌مند مبدل نگردید و پیش از آنکه کارکردی علت‌شناسانه در قلمرو جرم‌شناسی داشته باشد، در راستای تهیه بانک اطلاعات مجرمین و پلیس علمی^۴ مورد بهره‌برداری قرار گرفت، اما معرفی این الگوی مطالعاتی به‌عنوان یک مدل منسجم بالینی، به‌طور مشخص محصول نگرش خاص سزار لمبروزو به پدیده جنایی است. ارزیابی آثار علمی و داده‌های پژوهشی وی، نشان‌دهنده تلاش او جهت اثبات این فرضیه بوده است که بزهکاری محصول قهقرا و فرایندی آتاویستیک^۵ است که سبوعیت و بدویت حیوانی انسان‌های اولیه را بازتولید می‌کند. این فرضیه به‌صراحت در تشریح بالینی یکی از تبهکاران

3. Medicalization

4. Scientific Police

۵. معادل مشخصی که بیانگر تمام ابعاد واژگانی مدنظر واضع برای لفظ «آتاویستیک» باشد، در زبان فارسی وجود ندارد و یا نگارندگان از آن بی‌اطلاع هستند، برخی نویسندگان ترکیب «شباهت‌های نیاکانی» را پیشنهاد کرده‌اند.

معروف ایتالیایی به نام ویلا بیان شده است. او در این کتاب بیان می‌دارد «شروع به مطالعه جنایتکاران در زندان‌های ایتالیا نمودم، با راهنم معروف ویلا آشنا شدم. در روز مرگش در یک روز سرد و خاکستری صبح نوامبر، من مأمور اجرای مراسم دفن وی شدم. در هنگام قرار دادن مجسمه، متوجه چیزی در قسمت پس سر شدم، دقیقاً بر روی نقطه‌ای که در آن ستون فقرات در مجسمه نرمال دیده می‌شود. یک گودی مجزا که نامش را به دلیل وضعیت دقیق آن در وسط استخوان پس سر در حیوانات به‌خصوص جوندگان، حفره پس‌سری متوسط گذاشتم. این گودی همانند حیوانات، با هیپرتروفی قطعه میانی مخچه مرتبط است که در پرندگان به‌عنوان مخچه وسط معروف است. این صرفاً یک ایده نیست، بلکه وحی است. در سایه این مجسمه، برایم به نظر رسید که یک‌باره یک دشت وسیع روشن زیر آسمان شعله‌ور و مسئله جنایتکار را روشن ساخت، یک موجود اولیه که گزینه توحش انسان‌های اولیه و حیوانات را بازتولید می‌کند» (لمبروزو، ۱۴۰۲: ۱۹). همان‌گونه که از این مثال قابل استنباط است، نشانگان مدنظر لمبروزو، متغیری محدود به ابعاد جسمانی بزهکار است و این نقیصه انتقادات گسترده‌ای را متوجه رهیافت این مدل بالینی نموده است. با این حال این گونه بالینی حاوی هنجارهای جرم‌شناسانه‌ای است که اعتبار خود را تاکنون حفظ نموده است. در این مبحث، برخی از آنها، از جمله جبرگرایی زیستی، نظام طبقه‌بندی بزهکاران و حالت خطرناک، که گاه در سیاست‌گذاری‌های پاسخ به جرم مورد بهره‌برداری قرار گرفته و می‌گیرد و کماکان دارای ارزش مطالعاتی هستند، مورد ارزیابی و بازشناسی مفهومی قرار می‌گیرند.

۱-۱-۱- جبریت زیستی - جنایی

مهم‌ترین یافته گفتمان بالینی کلاسیک، کنشگری اجتناب‌ناپذیر ناشی از فشار مؤلفه‌های زیستی است. این مفهوم بیانگر وضعیتی است که شخص در برابر متغیرهای زیستی، تمایل شدید و حتی غیرقابل کنترل به ارتکاب جرم داشته و در عمل قادر به انتخاب گزینه دیگری نباشد. جبریت جنایی، به‌گونه‌ای که در ادبیات متفکران گفتمان کلاسیک بالینی مطرح است، موقعیت اخلاقی حقوق را متأثر و چه‌بسا متزلزل خواهد کرد؛ از طرفی انتقادات گسترده‌ای به روش تحقیق و جامعه آماری و نحوه اثبات اثرگذاری مؤلفه‌های بالینی در این روش، وارد شده است (دادستان، ۱۳۸۹: ۵۵). به نظر نگارندگان از این موارد مهم‌تر، آن است که چنانچه مصداق بارز جبریت زیستی - جنایی لمبروزو را انسانی مسخ‌شده بدانیم که هیچ امکانی برای گریز از ارتکاب جرم ندارد، با چالش مهم‌تر دیگری در قلمرو نظام پاسخ‌گذاری مواجه خواهیم شد؛ با این توضیح که با قطع امید از امکان اصلاح و بازپروری این قبیل مجرمان، تنها مسیر پیش روی

سیاست‌گذاری جنایی، اتخاذ مدل دفاع اجتماعی سخت، تمام‌عیار و مورد علاقه گونه کلاسیک بالینی است که اجرای آن اغلب مساوی با حذف بزهکار است.

۱-۱-۲- نظام بزهکاران مطبّق

یکی از ابتکارات اساسی الگوی کلاسیک بالینی که بیانگر اوج تعهد لمبروزو به روش تجربی این مکتب است و بعدها به پاشنه آشیل مکتب اثباتی در مقابل انتقادات مبدل شد، طبقه‌بندی بزهکاران بر اساس نشانگان زیستی و الگوی بزهکاری آنها است که به‌طور مشخص شامل مجرمان بالفطره، دیوانگان اخلاقی، به‌عادت، اتفاقی و هیجانی می‌شود (اردبیلی، ۱/۱۳۹۳: ۱۳۷). گزاره‌های جزمی در تشریح تیپ‌های بزهکاری که برخلاف اصل نسبیت یافته‌های پژوهشی در علوم انسانی است، نشان از اعتقاد راسخ لمبروزو به روش منحصر‌به‌فرد بالینی این مکتب دارد. هرچند انتقادات قابل توجهی به این ایده و سنجه‌های تشخیصی آن، ازجمله بدشکلی‌های اندامی آن وارد است، اما اساس آن به جهت تأکید بر ضرورت ارزیابی شخص‌محور بزهکاری، به‌عنوان یک متغیر اساسی در تعیین دستورالعمل مداخله کیفری، واجد اهمیت است. با وجود این ادراک گزینشی برخی نشانگان بالینی توسط نظام پاسخ‌گذاری کیفری، به چالشی راهبردی در قلمرو پاسخ‌گذاری مبدل شده است که موضوع مباحث آتی در این پژوهش است.

۱-۱-۳- حالت خطرناک

آنچه لمبروزو در شرح مفهوم انتزاعی «مجرم مادرزاد» به کار می‌برد، درواقع تحلیل تظاهرات بالینی و کنش‌های روانی بزهکار ازجمله فقدان احساس پشیمانی، خشونت و اهتمام به فریب مخاطب است. بزهکارانی که لمبروزو آنان را هسته اصلی ارتش قانون‌شکنان که بیشترین جنایات را مرتکب می‌شوند، نامیده است (لمبروزو، ۱۴۰۲: ۲۸-۲۹). با تأمل در این خصوصیات و مختصات جنایی این مجرمان، متوجه خواهیم شد که این وضعیت جنایی در قرابت کامل با مفهوم جرم‌شناختی «حالت خطرناک» قرار دارد. این مفهوم برای اولین بار توسط رافائل گاروفالو به‌صورت نظریه‌مند مطرح گردیده است. گاروفالو در تعریفی که از این مفهوم ارائه داده، بر دو مؤلفه ظرفیت جنایی و قابلیت انطباق اجتماعی تأکید نموده، لیکن شاخصی به‌منظور افتراق این وضعیت بالینی از سایر وضعیت‌های جنایی مشابه ارائه نکرده است. این نقیصه بعدها در نظریه شخصیت جنایی پیناتل با تبیین مؤلفه‌های چهارگانه خودبینی، ناپایایی، پرخاشگری و بی‌تفاوتی عاطفی مرتفع گردید (بابایی، ۱۳۹۰). این مؤلفه‌ها، بیش از هر چیز در «شیوه ارتکاب جرم» متجلی می‌گردد و بر همین اساس برخلاف رویکرد گاروفالو، احراز آن با دشواری خاصی مواجه نیست. الگوی کلاسیک بالینی، حالت خطرناک را بر اساس متغیرهای جسمی - روانی درک کرده و این ادراک به‌صورت بالاترین سطح هشدار بالینی منجر شده است که طبیعتاً با

دکترین دفاع اجتماعی موردعلاقه این‌گونه بالینی، نتیجه‌ای جز مهار همه‌جانبه بزهکار نخواهد داشت. امروزه حالت خطرناک به‌عنوان یک ضابطه در استحقاق یا عدم استحقاق بزهکاران از طیف متنوعی از نهادهای اصلاحی و حتی تشدید محور تقنینی، مورد استفاده قرار می‌گیرد (امامی، ۱۳۹۷: ۱۳۱). لکن با نسخ تعریف قانونی این مفهوم در ماده ۱ قانون اقدامات تأمینی تربیتی مصوب ۱۳۳۷، فرایند احراز حالت خطرناک در مراجع قضایی، از مدل معیاری به روش شهودی و استحسانی تغییر و همین امر زمینه ظهور پدیده نامطلوب «اتفاقی شدن عدالت کیفری» را فراهم نموده است (پاک‌نهاد، ۱۳۸۸: ۱۷ و ۱۶۹).

۱-۲- گونه نوین بالینی

مفروضات قطعی در علت‌شناسی جنایی، محدودیت قلمرو مطالعاتی و نفی برخی مفاهیم بنیادین نظام عدالت کیفری مانند اصل آزادی اراده، الگوی کلاسیک بالینی را در مسیری غیرقابل بازگشت و مملو از انتقاد قرارداد. الگوی کلاسیک که نقش انکارناپذیری در تقویت حقوق کیفری سرکوب‌گر داشت، به‌یک‌باره به هدف مشروعی برای مصلحان نظام عدالت کیفری مبدل گردید تا جایی که گفتمان رادیکال‌الگاری نیز مجال عرض‌اندام یافت (الستی، ۱۳۸۸: ۱۱۸). اما در بحبوحه این تنش‌ها، مارک آنسل تلاش کرد با حفظ چهارچوب نظام عدالت کیفری و تعدیل برخی مفروضات الگوی کلاسیک بالینی، سیاست جنایی انسان‌مدار خود را تبیین و خوانش متفاوتی از الگوی کاربردی بالینی ارائه نماید که امروزه به مکتب دفاع اجتماعی نوین معروف است (آنسل، ۱۳۹۵: ۱۱). آنسل حقوق کیفری و ضمانت‌های اجرایی آن را ضروری می‌داند، اما قائل به تقدم اصلاح و بازپروری است. این تفکر، گرانیگاه راهبرد الگوی دفاع اجتماعی نوین و از مهم‌ترین وجوه افتراق آن با الگوی تهاجمی دفاع اجتماعی کلاسیک است. کتاب دفاع اجتماعی وی حاوی ابتکارات بالینی ارزشمندی است که موفقیت راهبردی منحصربه‌فردی را برای این الگوی بالینی به ارمغان آورد. مهم‌ترین دستاوردهای این الگوی بالینی که بازتاب تقنینی نیز داشته است، پرونده شخصیت و نظام متکثر پاسخ‌ها است. در این مبحث این موارد را به‌صورت مختصر مورد بررسی و ارتباط آنها را با روش و کیفیت کیفرگذاری در جرائم مالی، مورد مذاقه قرار خواهیم داد.

۱-۲-۱- پرونده شخصیت

یکی از مهم‌ترین ابزارهای مناسب‌سازی پاسخ کیفری، دلالت فرایندهای قضایی به الگوی بالینی از مجرای پرونده شخصیت است. پرونده شخصیت از مهم‌ترین مظاهر گفتمانی است که در اصطلاح به حقوقی‌سازی یافته‌های جرم‌شناسی مشهور است و به انتقال مفاهیم جرم‌شناسی به

بسترهای قانونی منجر می‌شود (نیازپور، ۱۳۹۴: ۲۳۳). اهمیت پرونده شخصیت تا جایی است که حتی سازمان ملل نیز کشورهای عضو را به ارزیابی پزشکی، روان‌شناسی و اجتماعی بزهکاران با هدف تنظیم برنامه‌های اصلاحی، اجرای صحیح و کنترل نتایج آن توصیه نموده است. این مهم در نظام عدالت کیفری به موجب مواد ۲۰۳ و ۲۸۶ از قانون آیین دادرسی کیفری، در جرائم با مجازات‌های مشخصی پیش‌بینی شده و به منظور تعمیق اثرگذاری، دستورالعمل اجرایی آن نیز در تاریخ ۱۳۹۸/۰۶/۲۶ توسط ریاست قوه قضاییه تهیه و در روزنامه رسمی منتشر شده است. ماده ۱۴ این دستورالعمل، اصل اثرگذاری این تأسیس را در هر یک از مراحل کیفری پیش‌بینی نموده است. با این حال مقوله پرونده شخصیت در نظام پاسخ‌گذاری به جرائم مالی با دو چالش اساسی مواجه است؛ اول اینکه تشکیل آن به جرائم با مجازات‌های مشخصی محدود شده است که بخش قابل توجهی از جرائم مالی به جهت مجازات قانونی، مشمول الزام مقرر در این مستندات قانونی نیستند و دوم اینکه با وجود تأکید بر اثرگذاری محتوای پرونده شخصیت بر فرایند کیفری، چگونگی و ماحصل این اثرگذاری به ابهام وگذار شده است؛ درواقع مقنن هیچ راهنمای بالینی مشخصی را به منظور شناسایی پاسخ مناسب ارائه نکرده است. به نظر نگارندگان، ماده ۱۸ قانون مجازات اسلامی، ظرفیتی مشابه با پرونده شخصیت را ایجاد نموده است که در صورت دقت عمل قضات و ترتیب اثر مناسب به آن، تا حد زیادی خلأ ناشی از عدم شمول ماده ۲۰۳ قانون آیین دادرسی کیفری به جرائم مالی، برطرف خواهد شد، اما اشکال دوم در هر صورت به قوت خود باقی است.

۱-۲-۲- اصل تکثر پاسخ‌ها

مهم‌ترین گزاره مستخرج از یافته‌های الگوی نوین بالینی، نفی کلیشه‌ای بودن بزهکاری است. بر این اساس، صرف شباهت دو بزهکار در متغیرهای زیستی، فیزیکی و آناتومیک، لزوماً به معنی یکسان بودن فرایند طی شده منتهی به تکوین پدیده جنایی در مورد آنها نخواهد بود. در چهارچوب الگوی نوین بالینی، آنچه مبنای ارزیابی، علت‌شناسی جنایی و تلاش جهت حذف زمینه‌های مؤثر بزهکاری صورت می‌گیرد، شرایط بالینی هر بزهکار به صورت مستقل است. البته این فرایند با دو چالش تفسیرپذیری بالای مفاهیم بالینی و تنوع گونه‌های بزهکاری همراه است که چالش اول با پیشنهاد نظریه‌مندسازی معیارهای سنجش و چالش دوم با پیشنهاد تنوع‌پذیر نمودن پاسخ‌ها مرتفع گردیده است (ولیدی، ۱۳۶۶: ۱۲۲). در چهارچوب نظام فکری الگوی نوین بالینی، مقابله مؤثر با الگوهای متنوع بزهکاری، مستلزم در اختیار داشتن پاسخ‌های متنوع کیفری از قبیل پاسخ‌های بازدارنده، بازپرورانه و حتی ترمیمی است که به تناسب موضوع مورد استفاده قرار خواهند گرفت. اصل تنوع پاسخ‌های کیفری، به شکل مدنظر الگوی نوین بالینی، بیانگر راهبردی است که

در آن دفاع اجتماعی به روش مشخصی محدود نشده است. این الگو از تمامی پاسخ‌ها به فراخور شرایط استقبال و استفاده می‌کند. در الگوی نوین بالینی برخلاف الگوی کلاسیک، اجرای فراگیر پاسخ‌های منتهی به سلب حیات و حبس‌های طولانی‌مدت توصیه و تجویز نشده است و از این جهت سخن بیهوده‌ای نیست که الگوی نوین بالینی را مبتکر اصلی لزوم تکرر و تنوع پاسخ‌های تقنینی قلمداد نماییم. هدف نگارندگان در بخشی که گذشت، بنا بر رویه مرسوم پژوهشی، مفهوم‌شناسی مبانی پژوهش و بازشناسی آن بوده است، اما توجه به این امر ضروری است که این مبانی برگرفته از گفتمان نظری در قلمرو بالینی بوده است و در چنین شرایطی، شاخص‌ها و سنجه‌های تجویزی آن، در صورتی به تقویت بخش کاربردی پژوهش کمک خواهد کرد که این سنجه‌ها انعکاس و جایگاه تقنینی داشته و در سیاست‌گذاری قانونی مورد استفاده قرار گرفته باشند. با این توضیح، پس از تبیین و ارزیابی گونه‌های بالینی، نوبت به تعیین و تبیین سنجه‌های بالینی با منشأ تقنینی، به‌عنوان شاخص‌های مورد استفاده در این پژوهش خواهد رسید؛ لذا در مبحث پیش رو، مهم‌ترین سنجه‌های بالینی با منشأ تقنینی را که به‌عنوان معیار عینی در ارزیابی واکنش‌های قانونی قابل استفاده است، احصا و سپس تبیین خواهیم کرد.

۲- سنجه‌های تشخیصی بالینی

هرچند با نسخ قانون اقدامات تأمینی، با چالش ناشی از خلأ تعریف تقنینی درخصوص مفهوم حالت خطرناک مواجه هستیم، اما اشاره مقنن به این مفهوم در برخی مستندات قانونی، نشان از پابندی عملی نظام پاسخ‌گذاری به مفهوم حالت خطرناک و استفاده از آن به‌عنوان یک متغیر بالینی در پاسخ به جرم دارد.^۷ حالت خطرناک یک متغیر اساسی در مطالعات بالینی محسوب می‌شود که احراز آن در گرو ریزشاخص‌های دیگری از قبیل شیوه ارتکاب جرم، سوابق کیفری و تکرار جرم است. در این مبحث هر یک از این شاخص‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

۲-۱- تکرار جرم

تکرار جرم از مهم‌ترین معیارهای نوعی در ارزیابی نظام عدالت کیفری است (غلامی، ۱۳۸۲: ۱۶) که مقابله و مهار آن از مهم‌ترین آرمان‌های الگوی بالینی است (وروابی و رضایی‌فرد، ۱۳۹۵: ۲۸). در اثبات اهمیت تکرار جرم، استناد به این گزاره آماری کفایت می‌کند که تکرارکنندگان جرم صرفاً ده درصد از جمعیت جنایی را تشکیل می‌دهند، اما به‌تنهایی متکفل ارتکاب قریب به

۷. بر اساس ماده ۱۰۵ از قانون مجازات اسلامی، «هرگاه مرتکب جرم در حین ارتکاب، مجنون باشد یا در جرائم موجب تعزیر پس از وقوع جرم مبتلا به جنون شود، چنانچه جنون و حالت خطرناک مجنون با جلب نظر متخصص، ثابت و آزاد بودن وی محل نظم و امنیت عمومی باشد، به دستور دادستان تا رفع حالت خطرناک در محل مناسب نگهداری می‌شود».

پنجاه درصد از مجموع جرائم ارتكابی هستند؛ به همین مناسبت برخی پژوهشگران علوم جنایی عنوان «اُبر بزهکاران» را برای توصیف این گروه برگزیده‌اند (بابایی، ۱۳۹۰: ۱۴۰). این پدیده علاوه بر اینکه شاخصی برای ارزیابی کارآمدی سیاست جنایی است، در تشخیص حالت خطرناک نیز قابل بهره‌برداری است و به‌مثابه هشدار از سوی بزهکار به نظام پاسخ‌گذاری کیفری قلمداد می‌شود؛ هشدار با این مضمون که پاسخ به بزهکاری اولیه با هر ماهیتی اعم از اصلاح و بازپروری یا بازدارندگی و با هر انگیزه‌ای صورت گرفته باشد، در اصابت به اهداف ناموفق بوده است و این بدان معنی است که با یک بزهکار متفاوت مواجه هستیم که در این مرحله نیازمند مداخله کیفری متفاوت است. مداخله متفاوت نظام پاسخ‌گذاری، با خطرناک قلمداد نمودن تکرارکنندگان جرم، منجر به پیش‌بینی طیف گسترده‌ای از محدودیت‌ها و ممنوعیت‌ها در استفاده از نهادهای اصلاحی و تمایل به شدت عمل در مجازات آنها گردیده است (توجهی و زارع، ۱۳۸۹: ۱۴۲). اشاره به این نکته ضروری است که تکرار عمل مجرمانه در چهارچوب مطالعات الگوی بالینی در مفهوم عام آن، شامل تعدد اعمال مجرمانه نیز خواهد شد و تفکیک دو مفهوم تعدد و تکرار جرم، صرفاً متأثر از مبانی نظام حقوقی است، در تأیید این جهت‌گیری، برخی پژوهشگران بالینی معتقدند در تکرار جرم قانونی، بزهکار به دلیل تحمل مجازات سابق و عدم تأثیر مجازات بر او، سیگنال واضح‌تری را در مقایسه با تعدد جرم در رابطه با شدت حالت خطرناک خود ارسال می‌کند (بابایی، ۱۳۹۰: ۱۴۲)، اما به نظر نگارندگان، این میزان تفاوت میان تعدد و تکرار جرم صرفاً در ارزیابی شدت حالت خطرناک است و در احراز اصل حالت خطرناک تأثیر چندانی ندارد؛ از طرفی تعلیل مورد نظر نویسنده محترم در تبیین کارکرد افتراقی تکرار جرم که تکرارکننده قانونی جرم را به دلیل عدم تأثیرپذیری از اجرای مجازات سابق، دارای حالت خطرناک شدیدتری قلمداد نموده‌اند، از جهاتی محل اشکال است، به این توضیح که نخست، مطابق با ماده ۱۳۷ از قانون مجازات اسلامی، شمول تکرار جرم نیازمند اجرای مجازات سابق نبوده و صدور حکم قطعی نیز در این رابطه کفایت خواهد کرد، دوم، همان‌گونه که در طیف نظریات جرم‌شناسی واکنش اجتماعی مطرح است، واکنش و مجازات اولیه، نه‌تنها در راستای تشخیص شدت حالت خطرناک تکرارکننده قابل استناد نیست، بلکه در مواردی به‌عنوان منشأ ایجاد وضعیت نامطلوب بزهکاری مکرر قلمداد می‌شود.

۲-۲- سابقه کیفری

برخلاف تصور اولیه در ترادف مفهومی دو پدیده سابقه کیفری و تکرار جرم، به نظر این دو سنجه بالینی دو کارکرد کاملاً مستقل دارند. در تکرار جرم، شاهد تمرکز مقنن بر عمل مجرمانه مؤخر و تصریح به قیودی از حیث زمان، درجه مجازات عمل مجرمانه اولیه و ثانویه و درنهایت کیفیت

تشدید مجازات برای تکرارکننده جرم است، لذا در این چهارچوب، ارزش سنجه سابقه کیفری، محدود به آخرین سابقه ماقبل عمل مجرمانه جدید، در بازه زمانی معین خواهد بود، حال آنکه از دیدگاه بالینی، سابقه کیفری در هر صورت سنجهای تشخیصی در تفکیک طیف مختلفی از الگوی های بزهکاری محسوب می‌شود. این تفاوت در نگرش میان نظام پاسخ‌گذاری و هنجارهای بنیادین الگوی بالینی، به ظهور متغیرهای افتراقی دیگری شامل سابقه «مؤثر» و «غیر مؤثر» کیفری انجامیده است.

۲-۲-۱- سابقه مؤثر کیفری (متأثر از الگوی نوین بالینی)

یکی از مهم‌ترین وجوه افتراق الگوی نوین بالینی با الگوی کلاسیک، اعتقاد به امکان اصلاح و بازپروری بزهکاران است. تحلیل سوابق کیفری بر اساس مبانی هر یک از این‌گونه، به نتایج متفاوتی منتهی می‌شود. الگوی نوین بالینی با مفروض دانستن این گزاره آماری که بیشترین تکرارکنندگانِ مقاوم به بازپروری، در همان سال‌های ابتدایی پس از محکومیت کیفری اولیه، مرتکب جرم جدید می‌شوند (نجفی ابرندآبادی و هاشم‌بیگی، ۱۳۹۰: ۲۴۳)، گذشت زمان طولانی میان بزهکاری اولیه و ارتکاب مجدد جرم را برابر با فرض اصلاح و بازاجتماعی شدن بزهکار قلمداد می‌نماید. در الگوی بالینی دوره عاری از جرم^۸ نسبتاً طولانی، نشان از رفع یا تنزل درجات حالت خطرناک و تحقق نسبی اصلاح و بازپروری دارد، لذا سوابق کیفری خارج از زمان دوره انتظار جرم و یا ارتکاب جرائم خفیف، وضعیت مخاطره‌آمیز بالینی قلمداد نمی‌شود و کیفیت مداخله در مقام پاسخ به جرم ثانوی را دستخوش تحول خاصی نخواهد کرد.

۲-۲-۲- سابقه غیرمؤثر (متأثر از الگوی کلاسیک بالینی)

همان‌گونه که پیش از این اشاره گردید، الگوی کلاسیک لمبروزو، بر متغیرهای نسبتاً پایدار جسمانی و روانی متمرکز است و این هنجار بنیادین، مبنای اصلی در کیفیت پاسخ به جرم در گونه کلاسیک بالینی است. فارغ از انتقادات وارده به ایده طبقه‌بندی بزهکاران (اردبیلی، ۱/۱۳۹۳: ۱۳۸)، مطالعات اخیر ضمن تأیید نسبی برخی گونه‌های خاص بزهکار، طبقه‌بندی علمی بزهکاران را مقدمه ضروری پاسخ‌گذاری مناسب به آنها می‌داند (جوان‌بخت، ۱۳۹۴). بر این اساس گونه‌های مشخصی از بزهکار وجود دارند که بزهکاری اولیه ایشان هشدار فعال شدن یک فرایند مزمن، قهری و اجتناب‌ناپذیر جنایی است که جز در شرایط کاملاً استثنایی، بدون مداخله مؤثر و تدارک پاسخ‌های مناسب، متوقف یا عقیم نخواهد شد. لذا آنچه مسلم است در نگاه الگوی کلاسیک بالینی، سوابق کیفری بزهکار فارغ از شدید یا خفیف بودن مجازات و بدون توجه به زمان ارتکاب،

8. Waiting Period or Crime-Free Period

یکی از سنجه‌های مؤثر در تشخیص حالت خطرناک است. این رویکرد در قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز به رسمیت شناخته شده است و مقنن بدون توجه به فواصل زمانی و شدت جرائم ارتكابی، ارتكاب بیش از سه مرتبه قاچاق را ضابطه‌ای برای تشخیص یکی از انواع بزهکار دارای حالت خطرناک یعنی بزهکار حرفه‌ای و تشدید پاسخ نسبت به آن قرار داده است. به نظر نگارندگان، برتری کلی معیاری و کیفی سنجه‌ها که در الگوی نوین بالینی قابل مشاهده است، قابل تعمیم به سنجه سابقه کیفری نبوده و در این مورد خاص، مدل مستخرج از الگوی کلاسیک بالینی، رهیافت مناسب‌تری در مواجهه با بزهکار مکرر ارائه می‌کند؛ بر این اساس سوابق کیفری اعم از مؤثر یا غیر مؤثر، متغیر مهمی در تشخیص حالت خطرناک و شدت آن است.

۳-۲- شیوه ارتكاب جرم

یکی دیگر از سنجه‌های الگوی بالینی در تشخیص حالت خطرناک، کیفیت ارتكاب یک جرم است (مهر، ۱۳۹۸: ۶۵). شیوه ارتكاب جرم، بازتاب تفکر و توانایی جنایی یک بزهکار است. در این چهارچوب، ابتکار عمل مبتنی بر نیرنگ و همچنین خشونت‌آمیز بودن یک رفتار، دو مؤلفه‌ای است که به لحاظ بالینی در تشخیص حالت خطرناک و شدت آن مورد استفاده قرار می‌گیرد (جوان‌بخت، ۱۳۹۴: ۷۹-۸۰). با این وجود بسته به ماهیت الگوی بالینی مورد نظر، نوع واکنش به شرایط نیز کاملاً متفاوت خواهد بود. در نگاه الگوی کلاسیک بالینی، این دو متغیر به‌طور مشخص به خصوصیات زیستی و پایدار بزهکار مرتبط است،^۹ لذا به‌محض مواجهه با این مؤلفه‌ها، بزهکار، از نوع خطرناک تشخیص و سلب توان بزهکاری، تنها گزینه پیش رو خواهد بود. در مقابل بر اساس هنجارهای بنیادین الگوی نوین بالینی، خشونت‌آمیز بودن، مترادف با حالت خطرناک بزهکار نیست، چراکه احتمال اثرگذاری سایر محرک‌های محیطی و موقعیتی در بروز خشونت مدنظر قرار می‌گیرد (بابایی، ۱۳۹۰: ۲۶)؛ بر این اساس هیچ توجیه منطقی برای مداخله فراگیر نظام پاسخ‌گذاری در قبال آن وجود ندارد، لذا حسب مورد و به اقتضای شرایط، کیفیت و کمیت پاسخ تعیین خواهد شد. با ذکر مقدمات مذکور، در مباحث آتی تلاش می‌شود پس از تبیین مفهومی پاسخ‌گذاری، پاسخ‌های حقوقی - قانونی به جرائم مالی در سطوح مختلف آن بر اساس دو مؤلفه پیش‌گفته مورد بررسی قرار گیرند.

۳- الگوهای پاسخ‌گذاری در رابطه با جرائم مالی

پاسخ‌گذاری کیفری، سازکاری تهاجمی است که متضمن نمایش ادراک مقنن نسبت به پدیده

۹. «بزهکاری فسطری» و «بزهکاری کلسیمی» دو تعبیری است که در همین راستا به ترتیب در رابطه با جرائم مبتنی بر هوش جنایی و نیرنگ و جرائم مبتنی بر توانایی فیزیکی مجرم مورد استفاده قرار می‌گیرد.

جنایی و کیفیت مواجهه با آن است (کونانی و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۸). اساساً کیفرگذاری به اقتضای مغایرت ذاتی آن با رسالت دولت‌ها در حفظ و حراست از کرامت انسان‌ها، همواره در کانون توجه کنشگران اجتماعی قرار داشته است. برخی پژوهش‌ها در حمایت از این مفهوم و درصدد القای این گزاره بوده‌اند که پاسخ‌گذاری کیفری از نظر ماهوی کنشی تهاجمی نبوده و بالعکس واکنشی ضروری در قبال اعمال تهدیدکننده اجتماع و هنجارهای حیاتی آن است. علاوه بر این پژوهش‌ها که در تلاش جهت توجیه اخلاقی کیفرها بوده‌اند (محمودی جانکی و روستایی، ۱۳۹۲: ۳۵)، برخی دیگر از این پژوهش‌ها، با انتقاد از کارکرد برخی پاسخ‌های کیفری و با هدف اصلاح نظام پاسخ‌گذاری، داده‌های ارزشمندی را در اختیار سیاست‌گذاران عدالت کیفری قرار داده‌اند. این داده‌ها که دربرگیرنده تبیین نظری این مفهوم، گونه‌ها و کارکرد الگوهای مختلف پاسخ به جرم است، زمینه تشریح و تبیین شیوه‌های مختلف پاسخ‌گذاری را فراهم نموده‌اند. به همین مناسبت در این بخش دو الگوی پاسخ‌گذاری «مفروض» و «متغیر» کیفری^{۱۰} به جرائم مالی را در پرتو مهم‌ترین سنجه‌های بالینی مورد ارزیابی قرار خواهیم داد.

۳-۱- پاسخ‌های مفروض

منظور از پاسخ‌های مفروض کیفری، واکنش مستقیم مقنن به جرائم مالی است که در صورت عدم مداخله و عدم احراز برخی متغیرهای استثنایی و محصور قانونی، در یک دامنه کیفی و کمی مشخص، نسبت به بزه‌کار اجرا خواهند شد. اطلاق این تعریف، علاوه بر آنچه در حقوق کیفری به مجازات‌های اصلی مشهور است، شامل کیفیات و مشددات قانونی دیگری مانند تعدد و تکرار جرم و برخی رویکردهای تقلیل‌گرا در پاسخ نیز خواهد شد. در این چهارچوب، پاسخ‌های مفروض نیز به‌نوبه خود به پاسخ‌های سطح اول و دوم قابل تقسیم است که به شرح مختصر آنها می‌پردازیم.

۳-۱-۱- پاسخ‌های مفروض سطح اول

منظور از این قبیل پاسخ‌ها، واکنش اولیه تقنینی به جرائم مالی است که به‌مجرد وقوع جرم و بدون نیاز به اثرگذاری هیچ متغیر دیگری، امکان تعیین و اجرای قضایی دارند. این واکنش‌ها

۱۰. در ادبیات مرسوم پژوهشی، از دو واژه معین و نامعین در رابطه با این دو الگوی پاسخ‌گذاری کیفری استفاده می‌شود که به نظر خالی از اشکال نیست؛ به این شرح که واژه معین از حیث ادبی و تبادر اصطلاحی و در مقام شناخت معنا، در قرابت و حتی ترادف با واژه «متعین» ناظر به بخشی از پاسخ‌های کیفری مانند مجازات‌های حدی است که در عمل به‌صورت مقطوع و بی‌کم‌وکاست اجرا و امکان مداخله کیفی و کمی در آنها وجود ندارد، در صورتی که مجازات‌های تعزیری فاقد چنین محدودیت‌ها و ممنوعیت‌هایی هستند؛ از طرفی واژه نامعین نیز در صورت تعهد به معنا و مفهوم ظاهری آن، شامل پاسخ‌هایی است که هیچ قیدی در دامنه کیفی و کمی آنها موجود نباشد که با پذیرش چنین تأویل و تفسیری، واژه نامعین در تعارض با اصل قانونی بودن مجازات قرار خواهد گرفت.

به‌گونه‌ای است که ساده‌ترین شکل ممکن از اشکال ارتکاب یک جرم را شامل خواهند شد. با بررسی مستندات قانونی ناظر به پاسخ‌گذاری در جرائم مالی، این واکنش‌ها در جرائم شایعی از قبیل سرقت و کلاهبرداری، محدود به مجازات‌های حبس، شلاق و جزای نقدی است. با تحلیل بالینی وضع موجود، به نظر می‌رسد آنچه در تشریع پاسخ‌های مفروض سطح اول فوق، نقش اساسی را ایفا نموده است، ادراک منقوص مقنن از «شیوه ارتکاب جرم» به‌عنوان یکی از سنجه‌های مهم بالینی در تشخیص حالت خطرناک است که به‌طور مشخص متأثر از هنجارهای الگوی کلاسیک بالینی با تجویز شدت عمل در واکنش قرار داشته است. این تعلیل در رابطه با هر یک از جرائم مالی به شرح آتی است.

۳-۱-۱- پاسخ به سرقت در سنجه خشونت

بخش قابل توجهی از سرقت‌های تعزیری که به جهاتی از قبیل استفاده از سلاح، تقارن سرقت با اذیت و آزار بزه‌دیده یا ضرب و جرح وی، در ادبیات حقوق کیفری به «سرقت‌های مشدده تعزیری» (رضوانی، ۱۳۷۷: ۷) شناخته می‌شوند، در جرم‌شناسی بالینی به «سرقت‌های خشن» معروف و مصطلح هستند. در چهارچوب رویکرد بالینی، خشونت ابزاری است که بزه‌کار به‌منظور پشت سر قرار دادن موانع ارتکاب جرم، به آن متوسل می‌شود (بابایی، ۱۳۹۰: ۲۴). فصل مشترک تمام این مصادیق که در قرابت با مفهوم بزهکاری کلسیمی است، خشونت مستقیم یا غیرمستقیمی است که در خلال ارتکاب این شکل از سرقت‌ها وجود دارد. مبرهن است که توجه نظام پاسخ‌گذاری به مقوله خشونت، متأثر از مفهوم شناخته‌شده دیگری به نام حالت خطرناک بوده است، لیکن مقنن در استحاله و تبدیل این مفهوم به الزامات قانونی، به‌طور مشخص از الگوی کلاسیک بالینی پیروی نموده است و به همین دلیل با دو چالش اساسی در قلمرو «تشخیص» و «پاسخ مناسب» به این قبیل سرقت‌ها، مواجه شده است. توضیح اینکه در نگاه مقنن در مطابقت با هنجارهای الگوی کلاسیک بالینی، متغیر «خشونت» به‌تنهایی برای تشخیص حالت خطرناک کافی بوده است. این مفروض بنیادین متکی به رابطه علی مورد حمایت مبتکر این الگو بالینی است. در نگاه لمبروزو، مشخصه‌هایی از قبیل تحرک بالای دستان و چشم‌ها، پُرمویی ابروها، پیشانی کوچک و فرورفته (لمبروزو، ۱۴۰۲: ۱۹۳) در تقارن با عنصر تهاجم، بیانگر بزهکاری پایدار و حالت خطرناک یک سارق است؛ لیکن از نقطه‌نظر مبانی توسعه‌یافته بالینی، شاخص‌های مذکور ظرفیت و توان افتراقی دقیقی نداشته و مصادیق متعددی از سارقان قابل تصور هستند که خشونت آنها موقعیتی بوده و فاقد حالت خطرناک هستند؛ در بخش پاسخ مناسب به جرم نیز در سرقت‌های مشدده، نظام پاسخ‌گذاری با تبعیت از مدل مطلوب الگوی کلاسیک بالینی، حذف و طرد بزهکار را با افزایش قابل توجه مجازات حبس در دستور کار قرار

داده است. در حالی که تشدید مجازات حبس، لزوماً پاسخ مناسبی به وضعیت مذکور نیست، به‌عنوان مثال در مواردی مشاهده می‌شود که خشونت مقارن با جرم، ناشی از ابتلای بزهکار به بیماری روانی و یا به دلیل موقعیت‌های تنش‌زای موقت محیطی است که در این صورت، به ترتیب مداخلات درمانی و راهبرد عدم مداخله در اصلاح و درمان بزهکار به‌مراتب مؤثرتر از تشدید مجازات حبس ارزیابی می‌گردند.

۳-۱-۲- پاسخ به کلاهبرداری در سنجه ابتکار عمل و نیرنگ جنایی

کلاهبرداران اغلب اشخاصی محاسبه‌گر، اجتماعی، فاقد خشونت و دارای هوش فیزیولوژیک و هیجانی قابل قبول بوده و در دو مؤلفه استعداد جنایی و انطباق‌پذیری اجتماعی، در بالاترین سطوح ممکن قرار دارند و همین شرایط آنها را در طبقه‌بندی رایج بزهکاران در بالاترین درجه حالت خطرناک قرار داده است (جوان‌بخت، ۱۳۹۴: ۵۹). این تحلیل بالینی از نگاه مقنن دور نمانده است و نظام پاسخ‌گذاری را مجاب کرده است تا در همان سطح اولیه پاسخ، واکنش شدیدی از خود نشان دهد. تا به اینجای کار از نقطه‌نظر بالینی قابل توجیه است، اما در ادامه بدون هیچ توجیه بالینی مشخصی، مرتکبان برخی صور و اشکال خاص ارتکاب این جرم، با تشدید مضاعف مجازات مواجه شده‌اند. بر اساس ماده ۱ از قانون مجازات مرتکبین ارتشا و اختلاس و کلاهبرداری مصوب ۱۳۶۴، در صورتی که شخص مرتکب، برخلاف واقع عناوین مرتبط با نهادهای حکومتی را استفاده کرده باشد و یا جرم با استفاده از تبلیغات عمومی و یا وسایل ارتباط جمعی مانند رادیو و تلویزیون و یا نطق در مجامع صورت گرفته باشد، حداقل و حداکثر مجازات قانونی به دو تا ده سال افزایش خواهد یافت. هرچند پاسخ‌گذاری رسمی در قبال بزه کلاهبرداری، به دلیل توجه مقنن به الگوی بالینی و مفهوم حالت خطرناک، درخور توجه و تقدیر است، اما اجتهاد بلاوجه مقنن در احصا و انحصار برخی طرق ارتکاب کلاهبرداری، در ذیل ضابطه «شیوه ارتکاب جرم» و بیش‌خطرناک‌انگاری مرتکبان این شکل از بزه کلاهبرداری، محل تأمل و تعجب است! درواقع سؤال این است که استفاده از وسایل ارتباط جمعی یا اتخاذ عنوان مجعول تا چه حد نشانگر قطعی سطوح بالاتر حالت خطرناک بالینی است؟ به نظر نگارندگان مقتضای ذات کلاهبرداری، بر کنشگری هوشمندانه و ابتکار عمل کلاهبردار استوار است. به‌طور طبیعی این قبیل بزهکاران به‌منظور افزایش احتمال موفقیت خود در بردن مال دیگری، ناگزیر به استفاده حداکثری از ظرفیت‌های فکری و امکانات فنی موجود در پرتو تحولات لحظه‌به‌لحظه اجتماعی هستند. با این توضیح، نخست، اصل مقوله شیوه ارتکاب جرم در کلاهبرداری و استفاده حداکثری از امکانات و توانایی‌های فکری، اقتضای ذات این جرم است؛ درنتیجه الگوی بالینی و به‌تبع آن مقنن، این قبیل بزهکاران را به‌طور

مفروض در دایره بزهکاران دارای حالت خطرناک قرار داده و مجازات آنها را در مقایسه با بخش قابل توجهی از عناوین مجرمانه تشدید نموده است. بنابراین لزومی به افزایش مجدد سطح حالت خطرناک کلاهبرداران به دلیل ارتکاب همان جرم با روش‌های مشخص احساس نمی‌شود. دوم، از لحاظ بالینی، استفاده از بسترهای نوین ارتباطی و اتخاذ عناوین خلاف واقع، متغیرهای تشخیصی دقیقی برای احراز حالت شدیدتر خطرناک به‌شمار نمی‌روند و حتی با فرض پذیرش این سنجه‌ها، انحصار حالات شدیدتر خطرناک به دو روش معمول و پرتکرار ارتکاب این جرم، درحالی‌که طرق متعدد ابتکاری با سطح خلاقیت بیشتری نیز متصور است، نشان‌دهنده فقدان استدلال منطقی و همچنین ادراک سطحی مقنن از هنجارهای الگوی بالینی و در وهله بعد، موجب اخلال کیفی در فرایند حقوقی‌سازی این داده‌ها در مقام پاسخ‌گذاری به جرم کلاهبرداری است.

۳-۱-۲- پاسخ‌های مفروض سطح دوم

این پاسخ‌ها، واکنشی است که مقنن علاوه بر واکنش مفروض اولیه، در مواجهه با یک متغیر مشخص بالینی مانند تکرار جرم، اتخاذ کرده است. همان‌گونه که پیش از این مورد بررسی قرار گرفت، این سنجه منصرف به مفهوم عام آن و شامل تعدد و تکرار جرم است. ارزیابی و ادراک مقنن از این دو سنجه بالینی و کیفیت پاسخ‌گذاری متناسب با آن، در مواد ۱۳۴ و ۱۳۷ از قانون مجازات اسلامی منعکس گردیده است. مقنن در تکرار جرم، بدون التفات به تشابه یا عدم تشابه میان جرم اولیه و مکرر، صرفاً قیود مشخصی را از حیث زمان و شدت مجازات در نظر گرفته است؛ به این نحو که لازم است جرم مکرر ثانوی، در فاصله زمانی مشخصی از جرم اولیه ارتکاب یافته و از حیث شدت نیز لازم است مجازات جرم اولیه در دامنه مجازات‌های تعزیری درجه یک تا پنج و مجازات جرم ثانوی در دامنه تعزیرات درجه یک تا شش قرار داشته باشد. لکن در تعدد جرم با اندکی تفاوت، با ملحوظ داشتن تشابه یا عدم تشابه جرائم ارتكابی، به قرار داشتن مجازات جرائم ارتكابی در دامنه یک تا شش تعزیری تأکید داشته است. این سنجه‌ها به دلیل جهت‌گیری نظام پاسخ‌گذاری به گونه خاصی از الگوی بالینی، با چالش‌هایی به شرح آتی مواجه است.

نخست اینکه اشاره به درجات مشخص که به معنی نفی ضمنی حالت خطرناک ناشی از وضعیت تعدد و تکرار جرم در سایر درجات تعزیر خواهد بود، فاقد پشتوانه علمی است. از منظر جرم‌شناسی بالینی و الگوی مطالعاتی آن، مجرد اصرار و مداومت در بزهکاری از شاخص‌های شناخته‌شده و کافی برای احراز و اثبات حالت خطرناک است و این اثر اثباتی منوط به شدت جرائم ارتكابی نیست، هرچند شدت جرائم ارتكابی ممکن است بیانگر درجات شدیدتری از حالت خطرناک باشد. سنجه تقنینی مدنظر مقنن به‌گونه‌ای است که اگر شخصی به‌دفعات

مرتکب سرقت ساده تعزیری^{۱۱} شود، فاقد حالت خطرناک و در مقابل با تکرار صرفاً یکی از سرقت‌های مشدده تعزیری، دارای حالت خطرناک تشخیص و مشمول مقررات تشدید محور تکرار جرم خواهد شد. دوم اینکه فاصله زمانی قابل توجه میان بزهکاری اولیه و تکرار آن نیز لزوماً به معنی فقدان حالت خطرناک و حتی کاهش درجات آن نیست. در حال حاضر پدیده رقم سیاه جنایی واقعیتی است که بیانگر استمرار، تشدید و حتی سیر صعودی و خاموش حالت خطرناک در بزهکاران است، لیکن در نسخه و سنجه مقنن، چنانچه بزهکاری ثانوی خارج از بازه زمانی محکومیت‌های مؤثر واقع شود، بزهکار مشمول پاسخ‌های افتراقی مبتنی بر حالت خطرناک نخواهد شد. سوم اینکه در تکرار جرم قانونی، تشابه و همگن بودن جرائم ارتكابی به‌عنوان یک سنجه مؤثر بالینی در تشخیص الگوی بزهکاری مغفول و در تعدد جرم نیز صرفاً در مقیاس تفکیک شکلی کیفیت پاسخ‌گذاری ملحوظ گردیده است. مطابق با بند «الف» ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی، در صورت «مختلف نبودن» جرائم تعزیری متعدد صرفاً یک مجازات تعیین می‌شود، لیکن در ادامه مشاهده می‌شود که نحوه تعیین مجازات در «جرائم مختلف» مطابق بندهای «ب» و «پ»، در شباهت با وضعیت جرائم «غیر مختلف» تعیین تکلیف شده است! به این شرح که در تعدد جرائم مختلف باوجود تعدد مجازات‌ها، صرفاً یک مجازات اجرا و در تعدد جرائم مشابه نیز اساساً یک مجازات تعیین و اجرا خواهد شد، لذا به‌جز در لزوم تصریح قضایی به تمامی مجازات‌ها در جرائم مختلف و عدم نیاز به چنین امری در تعدد جرائم مشابه که تصریح به یک مجازات کافی است، در عمل هیچ تفاوت ماهوی و اجرایی دیگری در کیفیت پاسخ‌دهی به جرائم مشابه و مختلف تعزیری مشاهده نمی‌شود؛ در نتیجه از نگاه مقنن، مشابه بودن جرم اولیه و ثانویه، به‌عنوان یک متغیر ماهوی در جهت آماج شناسی پاسخ‌ها، به رسمیت شناخته نشده است. این در حالی است که مقوله مشابهت یا عدم مشابهت جرائم ارتكابی در ارزیابی‌های بالینی، سنجه تشخیصی مهمی در مواجهه متفاوت با الگوهای مختلف بزهکاری از قبیل مجرمین حرفه‌ای، پدیده حرفه مجرمانه و درجات خطرناکی آنها است. این تفکیک از این جهت واجد اهمیت است که هر یک از این بزهکاران دارای پروتکل پاسخ شناسی مشخصی هستند.

۳-۲- پاسخ‌های متغیر

این مفهوم ناظر به تدابیر و ابتکار عمل ارشادی و ثانویه مقنن نسبت به جرائم مالی است، با این تفاوت که برخلاف کنش‌های مستقیم و الزام‌آوری که پیش از این مورد بررسی قرار گرفت،

۱۱. منظور از سرقت ساده تعزیری، سرقت موضوع ماده ۶۶۱ قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ است که واجد هیچ‌یک از جهات تشدید شخصی و نوعی نیست و بخش قابل توجهی از سرقت‌های ارتكابی نیز از همین شکل از سرقت است.

اجباری به استفاده از آنها برای مقام قضایی وجود ندارد، لیکن در صورت استفاده، رعایت ضوابط مدنظر مقنن الزامی است (مهرا و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۱۳). این سیاست جنایی شناور در قرابت با مفهوم دیگری به نام «الگوی کیفردهی رهنمودمحور»^{۱۲} و بیانگر این مطلوب است که مقنن این حقیقت جرم‌شناختی را در رابطه با پدیده مجرمانه به‌درستی درک نموده است که سارقان و کلاهبرداران به‌رغم شباهت‌های ظاهری در سلوک اجتماعی و رفتارهای ارتكابی، از منظر علت‌شناسی رفتار جنایی به کلیشه‌های مرسوم و معینی محدود نمی‌شوند؛ با این توضیح لاجرم سخن از مطلوب دیگری به نام «ضرورت تنوع‌پذیر نمودن پاسخ‌ها در قبال تنوع الگوی بزهکاری» به میان خواهد آمد. تنوع این پاسخ‌ها بنابر ضرورت‌های بالینی به دو طیف اصلاحی و ناتوان‌کننده قابل تقسیم هستند. در بخش اصلاحی، امکانات قانونی متنوعی مانند قرار بایگانی کردن پرونده، تعلیق اجرای مجازات، تعویق صدور حکم و در بخش پاسخ‌های ناتوان‌ساز، مجازات‌های تکمیلی موضوع ماده ۲۳ از قانون مجازات اسلامی قابل ذکر است.

در مبحث آتی، ابعاد مشترک بالینی میان این امکانات را در حدود سنجه‌های شناخته‌شده مذکور، مورد بررسی قرار خواهیم داد. اما پیش از آن، آسیب‌شناسی واژه‌پردازی در ترکیب نهادهای «اصلاحی - ارفاقی» (مشکاتی، ۱۳۹۴) خالی از فایده نیست. این ترکیب علاوه بر ادبیات و متون علمی و پژوهشی (رستمی، ۱۴۰۲: ۱۵۳)، در ساختار رسمی و نهادهای مرتبط با نظام عدالت کیفری نیز رواج و مورد استفاده قرار گرفته است.^{۱۳} به نظر نگارندگان، عبارت «ارفاقی»، عنوان علمی و مناسبی برای نام‌گذاری نهادهای مذکور نیست، به این شرح که هرچند ممکن است در نتیجه اجرای برخی از این نهادها، وضعیت بزهکار در شرایط مناسب‌تری قرار گرفته و از آلام وی کاسته شود، اما این موضوع، هدف اولیه و مفروض در پیش‌بینی این نهادها نبوده و اساساً هیچ یافته علمی در تأیید لزوم استفاده از این نهادها به‌منظور ارفاق به مجرم وجود ندارد. حتی در مواردی مانند تعلیق ساده اجرای مجازات که با هیچ اقدام اصلاحی - درمانی خاصی همراه نیست، هدف ارفاق به بزهکار نیست، چراکه اصلاح بزهکار لزوماً از طرق ایجابی و فعال محقق نمی‌شود و گاه عدم پاسخ به یک عمل مجرمانه، در چهارچوب بازپروری منفعل (متولی، ۱۳۹۹: ۲۸۳-۲۸۴)، به‌مراتب راهبرد مؤثری در کنترل بزهکاری محسوب می‌شود؛ بنابراین و با توجه به اینکه کلیه نهادهای مورد نظر محصول فرایند حقوقی‌سازی داده‌های جرم‌شناسی هستند، لازم است در تسمیه این عناوین نیز قواعد تعلیل و مبانی نظری منشأ را مدنظر قرار دهیم. با ذکر مقدمات مذکور، پاسخ‌های اصلاحی و ناتوان‌ساز را به‌عنوان اشکال اصلی پاسخ‌های متغیر به جرائم مالی، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و ابعاد مختلف آنها را

شناسایی خواهیم کرد.

۳-۲-۱- پاسخ‌های متغیر اصلاحی

این طیف از پاسخ‌ها به داوطلبان حائز شرایطی اختصاص دارد که بر اساس ضوابط بالینی، مورد غربالگری قرار گرفته و استحقاق آنها احراز شده باشد. این پاسخ‌ها به دو شکل عمومی و اختصاصی قابل تقسیم است. مهم‌ترین جلوه تقنینی در بخش پاسخ‌های اصلاحی عمومی که در کلیه جرائم از جمله سرقت و کلاهبرداری نیز قابلیت اعمال دارند، شامل تعویق صدور حکم، تعلیق اجرای مجازات و آزادی مشروط و... است. استفاده از این پاسخ‌ها بر اساس بند «ز» ماده ۴۰ قانون مجازات اسلامی و تسری آن به ماده ۴۶ از همین قانون، منوط به «پیش‌بینی اصلاح مرتکب» است. این شرایط با ادبیات متفاوتی در بند «ب» ماده ۵۸ از قانون پیش‌گفته در بحث آزادی مشروط نیز مدنظر قرار گرفته است.^{۱۴} مطابق با این بند، «حالات و رفتار محکوم نشان دهد که پس از آزادی، دیگر مرتکب جرمی نمی‌شود»؛ بنابراین پیش‌بینی اصلاح مرتکب در ترادف کارکردی با عدم تکرار جرم، به‌عنوان یک سنجه پسینی بالینی مورد استفاده قرار گرفته و در بخش پاسخ اختصاصی به جرائم سرقت و کلاهبرداری، نصاب‌های مقرر مالی در قانون کاهش مجازات حبس تعزیری مصوب ۱۳۹۹، به‌مثابه یک ضابطه انتزاعی بالینی در نفی یا احراز حالت خطرناک و پیش‌شرط استفاده از پاسخ‌های اصلاحی از سوی مقنن به کار گرفته شده است. شرح هر یک از این سنجه‌ها که از مقدمات ضروری جهت اعمال پاسخ‌های اصلاحی است، موضوع مباحث آتی این پژوهش است.

۳-۲-۱-۱- اصلاح‌پذیری مرتکب

این مفهوم ناظر به تلاشی است که مقنن به‌منظور کشف حالت خطرناک و درجات آن داشته است. اصرار مقنن به شرط مذکور و تکرار آن در بخش قابل توجهی از پاسخ‌های اصلاحی، بیانگر نگرش بالینی در سیاست جنایی با هدف جلوگیری از پیامدهای اعمال فراگیر پاسخ‌های اصلاحی است، لیکن پیش‌بینی اصلاح مرتکب که مترادف با نفی پیش‌بینی تکرار جرم از سوی بزهکار است، فاقد سازکار مشخص و ضابطه محور تقنینی است و همین امر کارکردهای غربال‌گرایانه آن را متأثر و چه‌بسا متزلزل ساخته است. به لحاظ نظری روش‌های متعددی برای پیش‌بینی تکرار جرم متصور است که از روش‌های فاقد ساختار مکاشفه‌محور تا روش‌های نوین

۱۴. لازم به توضیح است که اعمال این نهادهای اصلاحی، علاوه بر شرط «پیش‌بینی اصلاح مرتکب»، منوط به احراز شرایط دیگری، از قبیل جبران ضرر و زیان وارده به شاکی و وجود جهات تخفیف است، اما این شروط فاقد طبع بالینی بوده و از این منظر ارزش مطالعاتی نخواهند داشت.

آماري در نوسان است. در اين ميان يکي از مشهورترين روش‌هاي نسل اول، ناظر به مداخله متخصصان باليني مانند روان‌شناسان و مددکاران اجتماعي شاغل در زندان و اظهارنظر آنان است. کارآمدی این روش به دلایلی همچون خطاپذیری کنش‌های انسانی و جهت‌گیری سؤالات ارزیاب، مورد تردید قرار گرفته است. در مقابل روش‌های نسل سوم قرار دارد که بر تحلیل داده‌ها استوار است. روش اخیر به جهت مزیت‌های معیاری و برتری آماری در تشخیص، به‌عنوان یک نمونه موفق در روش‌های پیش‌بینی تکرار جرم معرفی شده است (غلامی و برزگر، ۱۳۹۶: ۱۳). به نظر نگارندگان انتقادات وارده به روش‌های نسل اول که با تلاش آشکار جهت خارج نمودن آنها از مدار خدمت در نظام عدالت کیفری صورت گرفته، تا حدی قابل خدشه و تعدیل است، توضیح اینکه: نخست، بخشی از این انتقادات متوجه سایر نسل‌های نوین و تکامل‌یافته نیز می‌شود، چراکه اقتضای تخمینی بودن پیش‌بینی‌پذیری ذاتی تکرار جرم همین است. به دیگر بیان آنچه تمامی روش‌های ابداعی فوق به دنبال آن هستند، «پیش‌بینی» تکرار جرم است و واژه پیش‌بینی اذعان به این واقعیت است که هیچ قطعیتی در تشخیص وجود ندارد. دوم، روش‌های نوین متکی به تحلیل داده‌ها، تکرار جرم را که ذاتاً پدیده‌ای انسانی و نسبی است، با چالش‌هایی همراه خواهد کرد. یکی از این چالش‌ها مربوط به تلاشی است که از دهه‌ها پیش به‌منظور ایمن‌سازی و ایمن‌نمایی رویکردهای سامانه‌محور و اثبات برتری و درنهایت جایگزینی آنها با مدل‌های سنتی با محوریت ادراک انسانی صورت گرفته است. این فرایند که به ظهور مفاهیم جدیدی مانند هوش مصنوعی منتهی گردیده است، همواره با این انتقاد همراه بوده است که برخی فرایندها مستلزم داشتن مهارت و توانایی‌های منحصربه‌فردی است که صرفاً به نوع انسان اختصاص دارد؛ بر همین اساس علی‌رغم پیشرفت‌های قابل توجه در حوزه هوش مصنوعی، کماکان عقیده بر این است که امکان تصدی برخی مشاغل ازجمله قضاوت با استفاده از هوش مصنوعی وجود ندارد (رهبری و شعبان‌پور، ۱۴۰۱: ۴۱۹). با ذکر این مقدمه، نگارندگان به این مثال اشاره می‌کنند که توبه و ندامت واقعی متهم، یکی از مجاری و منافذ اصلاح و بازپروری متهمین است، لیکن افتراق توبه واقعی از توبه ظاهری که با انگیزه فرار از مجازات صورت می‌گیرد، نیازمند برخی ظرافت‌ها و ظرفیت‌های ادراکی است که جملگی از اختصاصات نوع انسان بوده و امکان تمییز آن با استفاده از عدالت الگوریتمی وجود ندارد؛ بنابراین به نظر می‌رسد روش‌های نسل اول که مبتنی بر مصاحبه و ارزیابی داده‌ها توسط متخصصین بالینی است، کماکان به‌عنوان روشی مؤثر در پیش‌بینی تکرار جرم قابل استفاده هستند. با ذکر گزاره‌های مقدماتی فوق، آنچه درخصوص چگونگی اعمال پاسخ‌های اصلاحی و غربالگری داوطلبان واجد شرایط این پاسخ‌ها محل بررسی و تعجب است، عدم التفات یا عدم تمایل مقنن به استفاده از سازکارها و روش‌های مرسوم پیش‌بینی جرم است. نظام پاسخ‌گذاری باوجود تعهد نسبی در به‌کارگیری برخی مفاهیم و

مؤلفه‌های جرم‌شناسی بالینی مانند پیش‌بینی عدم تکرار جرم، در سازکار تشخیص و کاربست این مفاهیم، جهت‌گیری مشخصی نداشته و حتی از روش‌های نسل اول و مصاحبه‌محور نیز پیروی نداشته است و این نقیصه به یکی از مهم‌ترین نقاط ضعف نظام پاسخ‌گذاری رسمی در بخش پاسخ‌های متغیر اصلاحی به جرائمی از قبیل سرقت و کلاهبرداری مبدل گردیده است.

۳-۲-۱-۲- نصاب مالی، به‌مثابه سنجه‌ای بالینی

با تصویب قانون کاهش مجازات حبس تعزیری در سال ۱۳۹۹، رویکرد جدیدی جایگزین نظام پاسخ‌گذاری توقف‌ناپذیر و تشدیدمحور سابق شد. این قانون یکی از مهم‌ترین واکنش‌های اصلاحی در رابطه با جرائم مالی با محوریت ضابطه «ارزش مال موضوع جرم» است. مطابق با اصلاحات عارض بر ماده ۱۰۴ قانون مجازات اسلامی، چنانچه ارزش مال موضوع جرم در بزه سرقت و کلاهبرداری به ترتیب از دویست میلیون و یک میلیارد ریال بیشتر نباشد، این جرائم با رعایت سایر شرایط، قابل گذشت محسوب می‌شوند. قابلیت گذشت و اصلاحات مترتب بر آن، فرایند تعقیب و دامن مجازات این جرائم را دچار تغییرات اساسی نموده است. این اصلاحات متأثر و منبعث از این تحلیل بالینی است که ناچیز بودن ارزش مال، ناشی از فقدان ارزیابی‌های سازمان‌یافته جنایی به‌منظور ارتکاب سرقت‌ها یا کلاهبرداری‌های حرفه‌ای و کلان است که نوعاً اماره‌ای بر فقدان حالت خطرناک محسوب می‌شود. فارغ از ایراداتی که به مقطوع و متعین بودن این ضابطه وارد است، ازجمله افت ارزش اقتصادی نصاب ریالی تعیین‌شده در گذر زمان و به دنبال آن خروج بخش قابل توجهی از مصادیق سرقت‌های قابل گذشت از حکم این مستند قانونی و همچنین چالش مقبولیت منطقی به دلیل فقدان پیوست توجیهی در تعیین نصاب مقطوع که بر اساس کدام معیار معقول و متعارف، سرقت با ارزش بیست میلیون تومان واجد شرایط گذشت و سرقت با ارزش بیست و یک میلیون تومان غیرقابل گذشت است (بخشی‌زاده و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۱)، در رابطه با موضوع این مبحث و ارزیابی آن به‌عنوان یک سنجه بالینی و آثار مترتب بر آن، توجه به این نکته الزامی است که بر اساس مفهوم مخالف مستفاد از مقررات و منطوق تبصره ۱ ماده ۱۰۰ از قانون مجازات اسلامی و درنهایت نظریه مشورتی ۷/۱۴۰۱/۲۰۷ مورخ ۱۴۰۱/۳/۳۰ اداره کل حقوقی قوه قضاییه، اساساً امکان تعقیب کیفری سارق در مواردی که ارزش مال مسروق کمتر از نصاب مقرر مذکور است، حتی در مصادیق جرم مشهود وجود ندارد. این نظاره‌گر بودن و انفعال نظام عدالت کیفری در حالی است که بخش قابل توجهی از سارقین به جهت سوابق متعدد اما غیرمؤثر و دیگر متغیرهای تشخیصی، باوجود کم‌ارزش بودن مال مسروق، از نقطه‌نظر جرم‌شناسی بالینی و مؤلفه‌های اساسی آن، دارای حالت خطرناک تشخیص داده می‌شوند که عدم مداخله مؤثر به‌منظور عقیم‌سازی زمینه‌های جنایی مؤثر در

تکوین رفتار مجرمانه آنها، پیامدهای متعددی به دنبال خواهد داشت؛ بنابراین ارزش مال موضوع جرم، متغیر دقیق بالینی در تشخیص حالت خطرناک نبوده و این جهت‌گیری مقنن مبتنی بر هیچ‌یک از سنجه‌های الگوی بالینی نیست. به دیگر سخن این رویکرد مقنن که با محدودیت و ممنوعیت تعقیب و مداخله کیفری در مصادیق کمتر از نصاب مقرر همراه است، صرفاً به فاصله بیشتر نرخ واقعی و قانونی بزهکاری منتهی خواهد شد و از آنجا که داده‌های مربوط به آمار جنایی، نقش محوری در سیاست‌گذاری‌های کیفری دارند (حسینی و مصطفی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۰۴)، این انحراف آماری، لاجرم به خطای کلان محاسباتی در سیاست جنایی منتهی و مبدل خواهد شد. لذا به نظر نگارندگان تعیین نصاب مالی از سوی مقنن که به‌مثابه یک سنجه بالینی در احراز یا نفی حالت خطرناک به کار گرفته شده است، فاقد توجه به بالینی بوده و اقدامی نمادین در راستای مدیریت رسانه‌ای آمار جنایی محسوب می‌شود. هرچند در زمان نگارش این سطور، طرح اصلاح ماده ۱۰۴ قانون مجازات اسلامی و برخی معیارهای نوعی آن در دست بررسی قرار گرفته است. لازم به ذکر است این ضابطه پیش از این بدون هیچ دستاوردی در قانون صدور چک مورد استفاده قرار گرفته است.

۳-۲-۲- پاسخ‌های متغیر ناتوان ساز

الگوی پاسخ‌گذاری قانونی، محدود به پاسخ‌های اصلاحی نبوده و در قبال اشکال خاصی از بزهکاری، شیوه متفاوتی را در پیش گرفته است. در این روش ظرفیت‌های ایجابی و ممنوعیت‌های سلبی در استفاده از برخی پاسخ‌ها، با هدف سلب توان بزهکار در دستور کار قرار گرفته است.^{۱۵} فارغ از انتقاداتی که به این جلوه تمامیت‌خواه نظام عدالت کیفری وارد است، به لحاظ بالینی و کارکردی، استفاده منطقی از این پاسخ‌ها تا حد زیادی قادر به کنترل آماج این سیاست جنایی، یعنی انواع بزهکاران خطرناک خواهد بود، چراکه مجازات‌های تکمیلی، اغلب کارکردی توان‌زدا و محدودکننده برای بزهکار دارند. بارزترین مصداق این پاسخ‌ها، ماده ۲۳ اصلاحی قانون مجازات اسلامی است. بر این اساس «دادگاه می‌تواند فردی را که به حد، قصاص یا مجازات تعزیری محکوم کرده است، با رعایت شرایط مقرر در این قانون، متناسب با جرم ارتكابی و خصوصیات وی، به یک یا چند مجازات از مجازات‌های تکمیلی بندها و تبصره‌های این ماده محکوم نماید». مقنن اجرای هم‌زمان دو ضابطه شامل «تناسب» میان «مجازات‌های

۱۵. در مباحث پیشین، فقدان راهبرد بالینی نظام پاسخ‌گذاری در استفاده از سنجه‌های معیاری نامتناسب ازجمله نصاب مالی یا خشونت‌های موقعیتی در مفروض دانستن حالت خطرناک و تشدید پاسخ نامتناسب، مورد بحث و بررسی قرار گرفت که به جهت شمول تحلیل ارائه‌شده به محدودیت‌های ناظر به تعلیق اجرای مجازات، از تکرار آن خودداری می‌شود.

تکمیلی» و «جرم ارتكابی» از یک سو و «خصوصیات بزهکار» از سوی دیگر را مکانیسم مؤثری در هدایت پاسخ‌های قضایی به سمت‌وسوی اهداف سیاست جنایی قلمداد نموده است، لیکن سازگار مورد نظر مقنن از دو جهت شکلی و کارکردی محل اشکال است. در این مبحث، ابتدا معیار تناسب میان جرم و مجازات تکمیلی به‌عنوان یکی از شرایط شکلی در امکان صدور و در ادامه، سطح توان‌زدایی برخی از این پاسخ‌ها را به‌عنوان نقص کارکردی در این مستند قانونی، مورد بررسی قرار خواهیم داد.

۳-۲-۱- ارزیابی شکلی (شخصی یا عینی بودن تناسب)

منظور مقنن از تناسب میان پاسخ تکمیلی و جرم ارتكابی در این مستند قانونی مشخص نیست. برخی تناسب را به زمینه‌های ارتكاب جرم و وسایل ارتكاب آن و در راستای بازدارندگی تعبیر نموده‌اند (شاگری و رحیمی، ۱۳۹۸: ۴۲۲)، لیکن این تفسیر با منطوق این مستند قانون مطابقت ندارد. به نظر می‌رسد مفهوم تناسب به دو شکل قابل تفسیر است. در تفسیر اول منظور از تناسب، شدت مجازات قانونی جرم است و بر همین اساس تعیین مجازات تکمیلی در رابطه با جرائمی که مجازات خفیف‌تری را به خود اختصاص داده‌اند، نامناسب تلقی می‌شود. این تفسیر برخلاف اطلاق ظاهری ماده ۲۳ اصلاحی قانون مجازات اسلامی است که تعمداً با حذف قیود سابق، امکان تعیین مجازات تکمیلی را خارج از دامنه جرائم تعزیری ۱ تا ۶ فراهم نموده است. در تفسیر دوم، منظور از تناسب ارتباط معناداری است که میان ارکان و موضوع جرم ارتكابی با مجازات‌های تکمیلی وجود دارد. به‌عنوان مثال استفاده از مجازات تکمیلی با موضوع منع اشتغال به حرفه کلیدسازی در رابطه با شخصی که با استفاده از کلید ساختگی و شناسایی مال‌باختگان از میان مراجعه‌کنندگان خود، مرتکب بزه سرقت گردیده است و یا تحمیل همین شکل از مجازات تکمیلی به شخصی که با فعالیت شغلی و دسترسی به اطلاعات محرمانه مراجعین در فضای مجازی، مبادرت به کلاهبرداری از ایشان نموده است، به نظر متناسب خواهد بود و در مقابل ممنوعیت از تصدی وسایل نقلیه نسبت به همین اشخاص نامتناسب است. لذا به نظر این شکل از تناسب «عینی» است و با این تحلیل، احراز آن نیز امر دشواری نخواهد بود. لازم به ذکر است که برخی پژوهشگران ارتكاب جرم به شیوه خشونت‌آمیز را از مؤلفه‌های مؤثر در برقراری تناسب «جرم» شناسایی نموده‌اند که به نظر نگارندگان، عنصر خشونت ذاتاً مفهومی انسانی و از متغیرهای احراز تناسب از مجرای «بزهکار» است و ارتباطی به نفس جرم ندارد (مهرا، ۱۳۹۸).

۳-۲-۲- ارزیابی کارکردی (قابلیت توان‌زدایی)

یکی از چالش‌های اساسی ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی، رویکرد احصایی این مستند قانونی

است که مانع از توسل به طیف متنوعی از پاسخ‌های متناسب می‌شود؛ به‌عنوان مثال امکان صدور حکم به ممنوعیت فعالیت بزهکار در فضای مجازی در چهارچوب این مستند وجود ندارد، در صورتی که این مجازات در راستای ناتوان‌سازی برخی بزهکاران حرفه‌ای فعال در فضای مجازی مؤثر ارزیابی می‌شود. ایراد دیگری که به مدل پاسخ‌گذاری در ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی وارد است، عدم توازن و تطابق مصادیق آن با تحولات پی‌درپی مربوط به شیوه‌های ارتکاب جرائم مالی است. این نقیصه در تمامی بندهای ماده ۲۳ مشاهده می‌شود، لیکن با هدف تخلیص کلام صرفاً به ارزیابی بند «ج» ماده ۲۳ بسنده می‌شود. مطابق با این بند «منع از داشتن دسته‌چک و یا اصدار اسناد تجارتي» پیش‌بینی شده و مقنن در مقام پاسخ‌گذاری با رویکرد سلب توان بزهکاری، بزهکار را از دریافت چک و سایر اسناد تجاری منع نموده است. مطابق ماده ۱۲ آیین‌نامه اجرایی این مستند قانونی درخصوص چک، با اقداماتی مشتمل بر اعلام ممنوعیت افتتاح حساب جاری مجدد به بانک مرکزی، مسدود نمودن حساب جاری سابق و ابطال برگ‌های سفید چک که تا زمان اجرای مجازات تکمیلی در اختیار محکوم قرار گرفته است، شاهد سازکاری مشخص و قابل قبول در ابعاد عملیاتی بند «ج» نسبت به چک هستیم، اما درخصوص سایر اسناد تجاری، صرفاً «اخطار به محکوم‌علیه جهت عدم صدور چنین اسنادی» پیش‌بینی شده است؛ درواقع مقنن در یک تسامح غیرقابل توجیه، هیچ وضعیت اجرایی مشخصی را درخصوص سایر اسناد تجاری مانند سفته که تهیه و صدور آنها فاقد سازکارهای صلاحیت‌محور است و به‌راحتی در خارج از شبکه نظارتی بانکی کشور در اختیار اشخاص قرار می‌گیرد، ارائه ننموده است^{۱۶} و این نقیصه برابر با جایگزین نمودن سفته به جای چک توسط بزهکاران، به دلیل جذابیت‌های ناشی از سهولت در دسترسی و فقدان سازکار مناسب اجرایی درخصوص ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی است. طبیعی است این نقیصه، کارکرد این پاسخ‌ها را به میزان قابل توجهی کاهش خواهد داد. لذا به نظر نگارندگان، رویکرد مقنن در پاسخ‌های متغیر ناتوان‌کننده به جرائم مالی، به دلایلی همچون انحصار در تنوع و دامنه پاسخ‌ها و فقدان سازکار لازم جهت پایش دقیق ممنوعیت‌ها و محدودیت‌های ناتوان‌ساز، به تنزل کارکردی آنها منتهی گردیده است.

نتیجه‌گیری

راهبرد سیاست جنایی تقنینی در بخش پاسخ‌گذاری در جرائم مالی از قبیل سرقت، کلاهبرداری و چک غیرقابل پرداخت، متأثر از الگوی بالینی و مفاهیم محوری آن مانند حالت خطرناک و سنجه‌های تشخیصی و تجویزی آن است. این جهت‌گیری امری مطلوب ارزیابی می‌شود، اما در

۱۶. در حال حاضر امکان تهیه سفته از طریق سوپرمارکت‌ها، فروشندگان لوازم التحریر و... امکان‌پذیر است.

ادامه مشاهده شد که استفاده از سنجه‌های بالینی با قابلیت‌های محدود تشخیصی از قبیل «شیوه ارتکاب جرم»، «سابقه مؤثر کیفری» و حتی «نصاب معین مالی»، به بروز مشکلاتی در فرایند شناسایی مجرمان خطرناک از سایر مجرمان مالی منجر شده است. در ادامه، پاسخ‌های مترتب بر این تشخیص اشتباه، از یک سو با حبس مجرمان اتفاقی و از سوی دیگر با بهره‌مندی مجرمان خطرناک از پاسخ‌های اصلاحی همراه شده‌اند که به معضلی لاینحل برای نظام عدالت کیفری مبدل شده است. به نظر نگارندگان لازم است نظام پاسخ‌گذاری، با تجدیدنظر در مبانی تشخیص حالت خطرناک، سنجه‌های کارآمد دیگری از قبیل «مداومت در بزهکاری» و «تحلیل کیفی و کمی سوابق کیفری» را جایگزین سنجه‌های سنتی و ناکارآمدی مانند «شیوه ارتکاب جرم»، «نصاب معین مالی» و «محکومیت مؤثر کیفری» نماید و در ادامه با عدول از تجویز کلی الگوی کلاسیک بالینی مکتب تحقیق، که متکی به توان‌زدایی کامل از بزهکار است، مبانی خود را در چهارچوب الگوی نوین بالینی، که متأثر از مکتب دفاع اجتماعی و هنجارهای بنیادین آن، از جمله ضرورت تکرر پاسخ‌ها و پاسخ‌دهی هوشمندانه به بزهکاری است، و نیز الگوی کیفرگذاری و کیفرگزینی سنجه‌محور تقویت نماید.

فهرست منابع

- الف) منابع فارسی
- آنسل، مارک. (۱۳۹۵). دفاع اجتماعی. ترجمه محمد آشوری و علی حسین نجفی ابرندآبادی. چاپ پنجم. تهران: گنج دانش.
- اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۹۳). حقوق جزای عمومی. جلد نخست. تهران: میزان.
- السی، ساناز. (۱۳۸۸). جرم‌شناسان پیشرو. چاپ اول. تهران: میزان.
- امامی، امید. (۱۳۹۷). مکتب تحقیقی و نقش این مکتب در تحولات جرم‌شناسی (رؤیای بازپروری). قانون یار، ۱(۱).
- اوברاین، مارتین و مجید یار. (۱۳۹۴). جرم‌شناسی، مفاهیم کلیدی. مترجم سید محمود میرخلیلی و جلال‌الدین حسان. تهران: بهنامی.
- بابایی، محمدعلی. (۱۳۹۰). جرم‌شناسی بالینی. چاپ دوم. تهران: میزان.
- بکاربا، سزار. (۱۳۹۷). رساله جرائم و مجازات‌ها. ترجمه محمدعلی اردبیلی. چاپ نهم. تهران: میزان.
- بخشی‌زاده، طاهر، تهمورث بشیریه و حسین غلامی. (۱۴۰۲). اصل حداقل بودن حقوق جزا در حقوق کیفری ایران، چالش‌ها و راهکارها. آموزه‌های فرقه حقوق جزا، ۷.
- <https://doi.org/1030495/jcld.2023.1986786.1067>
- پاک‌نهاد، امیر. (۱۳۸۸). سیاست جنایی ریسک‌مدار. چاپ اول. تهران: میزان.
- توجهی، عبدالعلی و ابراهیم زارع. (۱۳۹۸). سابقه محکومیت کیفری به‌عنوان جلوه‌ای از «حالت خطرناک» و کاربرست آن در مجازات‌های جایگزین حبس. آموزه‌های حقوق کیفری، ۱۷.
- <https://org.2001001.22519351.1398.160170103>
- جزایری، سید عباس و امیر قائدی. (۱۴۰۱). جرم‌شناسی بالینی و جایگاه آن در حقوق کیفری ایران. فقه و حقوق نوین، ۲(۵).
- <https://doi.org.10.22034/jaml.2021.244693>
- جوان‌بخت، محمد. (۱۳۹۴). مجرمان خطرناک، بررسی حقوقی و جرم‌شناختی. تهران: مجد.
- حسینی، سید محمد و مسعود مصطفی‌پور. (۱۳۹۶). رقم سیاه، چالش فراروی آمار جنایی رسمی (با رویکردی تطبیقی بر آمریکا و ایران). مطالعات حقوق تطبیقی، ۱(۸).
- <https://doi.org/1.22059./jcl.2017.62525>
- دادستان، پریرخ. (۱۳۸۹). روان‌شناسی جنایی. چاپ نهم. تهران: سمت.
- رستمی، هادی. (۱۴۰۲). ارزیابی نهادهای ارفاقی در سیاست جنایی ایران (با تأکید بر گسترش افراطی و ناکارآمدی آنان). آموزه‌های حقوق کیفری، ۲۰(۲۵).
- <https://doi.org/10.30513/cld.2023.1735/>
- رضوانی، نعمت. (۱۳۷۷). سیاست جنایی تقنینی و قضایی در بزه سرقت تعزیری موضوع قانون مجازات اسلامی (تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده) مصوب ۱۳۷۵. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- رهبری، ابراهیم و علی شعبان‌پور. (۱۴۰۱). چالش‌های کاربرد هوش مصنوعی به‌عنوان قاضی در

- دادرسی‌های حقوقی. تحقیقات حقوقی، ۲۵.
<https://doi.org/10.52547./jlr.2022.228967.2335>
 - شاکری، ابوالحسن و ذبیح‌الله رحیمی. (۱۳۹۸). مجازات تکمیلی: شرایط و چگونگی در پرتو رویه قضایی. مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، ۴۹(۲).
<https://doi.org/1022059/jqclcs.2020.283356.144>.
 - غلامی، حسین. (۱۳۸۲). تکرار جرم، بررسی حقوقی - جرم‌شناختی. چاپ اول. تهران: میزان.
 - غلامی، حسین و مهری برزگر. (۱۳۹۶). کارکرد روش‌های پیش‌بینی تکرار جرم در اعطای آزادی مشروط. پژوهش‌های حقوق کیفری، ۲۴(۷).
<https://doi.org/1022054/jclr.2018.24492.1477/>
 - کونانی، سلمان، جمال انصاری و اسلام مندنی. (۱۳۹۱). سیاست جنایی، از گفت‌وگو تا برساخت‌های ریزومیک‌شده. تهران: مجد.
 - لمبروزو، سزار. (۱۴۰۲). انسان بزه‌کار. مترجمان مجتبی فرهمند، محمدسعید شفیعی و اکرم امیرخانی. چاپ چهارم. تهران: گنج دانش.
 - متولی، علیرضا. (۱۳۹۹). در ستایش تربیت نکردن، جلوه‌هایی از زندگی و اندیشه‌های عبدالعظیم کریمی. تهران: افست.
 - محمودی جانکی، فیروز و مهرانگیز روستایی. (۱۳۹۲). توجیه مداخله کیفری، اصول و ضرورت‌ها. پژوهش‌های حقوق کیفری، ۱(۳).
 - مشکاتی، محسن. (۱۳۹۴). بررسی نهادهای ارفاقی با نگرش حقوق بشری در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود.
 - مهرا، نسرین. (۱۳۹۸). تأثیر مشخصه‌های جرم بر تعیین مجازات. فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۸۸(۸۸).
<https://doi.org/2017.10525.1185/>
 - مهرا، نسرین، عباس مؤذن و مجید قورچی‌بیگی. (۱۳۹۵). تحلیل تطبیقی الگوهای کیفردهی در نظام کیفری ایران و انگلستان. پژوهش حقوق کیفری، ۶(۲۰).
 - نادری، نیلوفر و گلشن قزوینه. (۱۴۰۱). کشف جرم به‌وسیله تعیین هویت اشخاص (تن‌پیمایی جنایی). مطالعات حقوق، ۳۱.
 - نجفی ابرندآبادی، علی حسین و حمید هاشم بیگی. (۱۳۹۰). دانشنامه جرم‌شناسی. تهران: گنج دانش.
 - نیازپور، امیرحسن. (۱۳۹۴). حقوقی‌سازی یافته‌های جرم‌شناسان در کتاب اول قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲. فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۷۲(۷۲).
 - وروایی، اکبر و ساسان رضایی فرد. (۱۳۹۵). جرم‌شناسی بالینی افراد روان‌نژند. تهران: آریاداد.
 - ولیدی، محمدصالح. (۱۳۶۶). حقوق جزا، مسئولیت کیفری. چاپ اول. تهران: امیرکبیر.

ب) منابع انگلیسی

- Peters, Rudolph. (2005). *Crime and Punishment in Islamic Law*. New York: Cambridge University Press.